

УДК 341.236

ЮРИДИЧНІ ПІДСТАВИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ ЗА АКТИ НЕПРАВОМІРНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ СИЛИ

Камінський І.І., аспірант
кафедри міжнародного права та міжнародних відносин
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу й систематизації юридичних підстав міжнародно-правової відповідальності держав за акти неправомірного застосування одного з видів незбройної сили – інформаційно-психологічної. Установлено, що низький рівень контролю за таким застосуванням спричинює неефективність досліджених джерел міжнародного права бути юридичними підставами відповідальності.

Ключові слова: незбройна сила, неправомірне застосування інформаційно-психологічної сили, міжнародно-правова відповідальність, юридичні підстави відповідальності.

Статья посвящена анализу и систематизации юридических оснований международно-правовой ответственности государств за акты неправомерного применения одного из видов невооруженной силы – информационно-психологической. Установлено, что низкий уровень контроля над таким применением приводит к неэффективности исследованных источников международного права быть юридическими основаниями ответственности.

Ключевые слова: невооруженная сила, неправомерное применение информационно-психологической силы, международно-правовая ответственность, юридические основания ответственности.

Kaminskyi I.I. LEGAL GROUNDS OF INTERNATIONAL-LEGAL RESPONSIBILITY OF STATES FOR ACTS OF ILLEGAL USE OF INFORMATION-PSYCHOLOGICAL FORCE

The article is devoted to the analysis and systematization of legal grounds of international-legal responsibility of states for acts of illegal use of one of the types of non-armed force – information-psychological one. It is determined that low level of control of such using results in ineffectiveness of explored sources of international law to be legal grounds of responsibility.

Key words: non-armed force, illegal use of information-psychological force, international-legal responsibility, legal grounds of responsibility.

Постановка проблеми. Хоча здійснення впливу одних держав на інші традиційно опосередковується застосуванням збройної сили, вже тривалий час у системі міжнародних відносин змінюється, власне, контекст застосування сили. Завдяки інтенсивному процесу глобалізації держави ефективно вдаються до здійснення примусу через незбройну сферу, зокрема інформаційно-психологічну.

Крім того, до переліку завдань міжнародного права входить не тільки встановлення правил поведінки держав у тій чи іншій сфері їх міжнародної діяльності, у цьому випадку в інформаційно-психологічній сфері, а й розробка норм, що гарантують дотримання цих правил. Незважаючи на те що інститут міжнародно-правової відповідальності є одним із найстаріших у міжнародному праві, сфера відносин, які він регулює, у тому числі питання щодо юридичних підстав відповідальності, не позбавлена прогалів.

Ступінь розробленості проблеми. Зважаючи на порівнянню новизну виділення незбройної сили та її видів, зокрема інформаційно-психологічної, доводиться констатувати незначне зацікавлення проблемою міжнародно-правової відповідальності за неправомірні акти останньої. Водночас тією чи іншою мірою ця тема була предметом наукових пошуків таких вітчизняних і зарубіжних учених: Ю. Горбаня, О. Ермішиної, С. Канака, Ю. Колосова, Б. Мерті, А. Нашинець-Наумової, Л. Скалової, Дж. Томаса та ін.

За обставин широкого застосування державами інформаційно-психологічної сили актуальним є питання встановлення наявності юридичних підстав міжнародної відповідальності за таке неправомірне застосування, а також з'ясування, чи наявні міжнародно-правові акти здатні бути ефективними юридичними підставами відповідальності.

Мета статті – проаналізувати й систематизувати юридичні підстави міжнародно-правової відповідальності держав за акти неправомірного застосування одного з видів незбройної сили – інформаційно-психологічної.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні важко піддати сумніву тезу про те, що невиконання державою міжнародних зобов'язань породжує її відповідальність перед потерпілими суб'єктами міжнародного права. Цей постулат закріплено в ст. 1 Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння: «Кожне міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави» [1].

Як правильно зазначає С. Андрейченко (С. Нестеренко), першорядний пріоритет має підвищення ролі не тільки політичних, а й правових засобів забезпечення міжнародного правопорядку, серед яких особливе місце посідає, власне, відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння [2, с. 522].

Як теорія, так і практика міжнародного права чітко сформулювали вимогу щодо обов'язкової наявності підстав міжнародно-правової

відповідальності, які діляться на юридичні та фактичні.

У супереч загальному усвідомленню функціонального призначення юридичних підстав відповідальності, у науці міжнародного права висловлюються різні точки зору щодо їх природи. Розробкою одного з перших підходів до цього важливого питання свого часу займались І. Самощенко та М. Фарукшин. Відповідаючи на запитання, на підставі чого суб'єкт може нести юридичну відповідальність, вчені наводять приклади норм права, закону, договору як юридичних підстав відповідальності [3, с. 71–72].

М. Баймуратов під юридичними підставами розуміє міжнародно-правові зобов'язання суб'єктів міжнародного публічного права, відповідно до яких те або інше діяння вважається міжнародним правопорушенням. При цьому, на противагу попередньому підходу, акцентується увага, що в разі міжнародно-протиправного діяння порушується не сама норма міжнародного права, а зобов'язання суб'єктів її дотримуватись. Тому, на думку М. Баймуратова, перелік джерел юридичних підстав відповідальності є ширшим, ніж коло джерел міжнародного права [4, с. 124].

Незважаючи на спроби фахівців досліджувати юридичні підстави відповідальності під різним кутом, у доктрині міжнародного права все ж сформувався стійка більшість науковців, які розглядають юридичні підстави через призму саме міжнародно-правових актів. Так, М. Буроменський під юридичними підставами відповідальності розуміє сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на підставі яких певна поведінка (дія або бездіяльність) кваліфікується як міжнародне правопорушення. На переконання вченого, юридичні підстави відповідальності можуть міститися не тільки в будь-яких джерелах міжнародного права, а й в інших актах, які фіксують обов'язкові для держави правила поведінки [5, с. 313].

На переконання Н. Пронюк, юридичною підставою міжнародної відповідальності є міжнародно-правові акти, що встановлюють міжнародні зобов'язання, порушення яких може бути кваліфіковане як міжнародне правопорушення. Крім того, дослідниця звертає увагу на те, що необхідно розрізняти юридичні підстави міжнародної відповідальності й норми, на підставі яких поведінка держави може бути кваліфікована як міжнародне правопорушення [6, с. 72]. Як помітно, вчена, отже, заперечує підхід, за яким саме норми є юридичними підставами міжнародної відповідальності. Схожої думки дотримуються також, наприклад, Р. Хачатуров [7, с. 69], Т. Чехович [8, с. 33] й ін.

Суперечки щодо природи юридичних підстав міжнародної відповідальності не поширились на встановлення, власне, складників таких підстав. В. Василенко до них зараховує міжнародний договір, міжнародний звичай, рішення міжнародних судів, рішення міжнародних (міжурядових) організацій, що за статутом цих організацій обов'язкові для держав-членів, а також односторонні міжнародно-правові акти держав [9, с. 136].

Незважаючи на те що інформаційно-психологічне протиборство досить часто мало місце в практиці міжнародних відносин, убагацьється, що не всі наявні нормативні запобіжники здатні забезпечити стан захищеності в інформаційній сфері. Причинами цього можна назвати низький рівень правосвідомості держав, пріоритетність досягнення ними власних інтересів, неефективний механізм нагляду за дотриманням міжнародно-правових стандартів в інформаційній сфері, а також специфіку, власне, інформаційно-психологічного виміру та сили, яка в ньому застосовується.

Така специфіка полягає передусім у тому, що державні кордони, які впродовж багатьох століть були атрибутом державного суверенітету, втратили своє значення в епоху глобального комунікативного процесу, коли роль інформації в громадському укладі остаточно та відчутно утвердилася як домінуюча. Те, що інформаційні війни не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, ніхто не позбавляється їжі, даху над головою, зазначає Ю. Горбань, породжує легковажне ставлення до них. Тим часом руйнування, яких завдають інформаційні війни в суспільній психології, психології особи, за масштабами й значенням цілком сумірні зі збройними війнами, а часом і перевищують їх наслідки [10, с. 137].

Наприклад, А. Манойло придатність інформаційно-психологічного впливу для геополітичної експансії пояснює, зокрема, тим, що «його використання як інструмента зовнішньої політики не призводить до виникнення прямої воєнної конфронтації з державами, що стали жертвами такої агресії, і загалом мирні відносини з ними зберігаються, незважаючи на завдану значну шкоду, яку можна порівняти з утратами через ведення бойових дій на території цих держав. Тому переваги інформаційно-психологічної агресії в інформаційному суспільстві порівняно з агресією військовою, економічною чи політичною роблять операції інформаційно-психологічного впливу основною формою експансії, що використовується політичним керівництвом держави для поширення свого впливу на інших суб'єктів геополітичної конкуренції з метою захисту національних інтересів і забезпечення державної безпеки» [11, с. 293].

Серед таких «форм експансії» особливо небезпечними в аспекті підтримання міжнародного миру та безпеки є, наприклад, заклики населення іноземної держави до повалення чинного ладу; заклики розпочати військовий конфлікт; різномісні підбурювання населення іноземної держави та втручання в її внутрішні справи; поширення неправдивої й перекошеної інформації, що здатне спричинити внутрішньодержавні та міжнародні конфлікти тощо.

Дж. Томас розглядає пропаганду як ненавільницьку агресію, через що вважає її прийнятною альтернативою свого насильницького різновиду. Отже, констатує дослідник, державам вигідно виявляти певну терплячість щодо пропаганди як однієї з найменш безпосередніх форм міжнародного конфлікту [12, р. 184]. Іншими словами, Дж. Томас хоче

сказати, що в держав відсутня глобальна політична воля розробити міжнародно-правовий інструментарій боротьби з неправомірним застосуванням інформаційно-психологічної сили, адже кожна з них сама часто використовує подібні заходи задля власних інтересів.

Проаналізувавши типові та найбільш поширені випадки неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили й не вдаючись у деталі такого аналізу, можна зробити висновок, що під неправомірним застосуванням інформаційно-психологічної сили потрібно розуміти такий, що порушує міжнародне право, акт одного суб'єкта міжнародних відносин проти іншого суб'єкта міжнародних відносин, який полягає в маніпулятивному впливі на населення або окремі соціальні групи, здійснений за посередництвом інформаційно-комунікаційних каналів, здатний завдати шкідливих наслідків потерпілому суб'єктові.

Перше, на що звертається увага під час дослідження прикладів неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили, – це те, що її акти порушують принцип невтручання у внутрішні справи іншої держави. Адже з ним пов'язана низка прав держав щодо власної інформації й засобів інформації, а також обов'язок утримання від поширення інформації певного змісту.

А. Пазюк вважає, що заборона інформаційної агресії виникає з іншого основного принципу міжнародного права – заборони застосування сили або погрози силою. Дослідник обґрунтовує своє твердження розширеним тлумаченням ч. 4 ст. 2 Статуту ООН [13].

Тим не менше, необхідно констатувати, що обсяг ч. 4 ст. 2 Статуту ООН є обмеженим і не включає в себе заборону погрози або застосування цього виду незбройної сили. Як підготовчі матеріали Конференції в Сан-Франциско, так і контекстуальне прочитання Статуту ООН нашттовують на висновок, що розробники цього міжнародного документа намагалися насамперед заборонити війну як інструмент державної політики чи самодопомоги. Саме тому варто погодитись із А. Нашинець-Наумовою, яка акт інформаційної агресії розцінює як грубе порушення принципу невтручання у внутрішні справи суверенної держави [14, с. 68].

У зв'язку з цим можна виокремити такі обов'язки держав у контексті інформаційно-психологічного впливу, що випливають із принципу невтручання: а) утримуватись від будь-яких наклепницьких кампаній; б) утримуватись від ображаючої та ворожої пропаганди з метою здійснення інтервенції або втручання у внутрішні справи інших держав» (пп. «j» п. II) [15].

Звертаючись до практики міжнародних відносин, можна сказати, що необхідність удосконалення системи юридичних підстав міжнародної відповідальності за акти неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили особливо чітко демонструє втручання Російської Федерації у внутрішні справи України, вчинене, зокрема, шляхом закликів до зміни територіального устрою держави – питання, яке належить до вну-

трішньої юрисдикції останньої. Як підкреслює В. Лизанчук, антиукраїнська пропаганда Кремля набирає вже не просто людиноненавистницького, а людиноїдного характеру [16, с. 13].

На переконання Т. Жовтенка, зараз будь-яка держава має враховувати інформаційний аспект у забезпеченні своєї національної безпеки. Крім інших, це стосується США, які задля підтримки військово-політичної кампанії щодо протидії тероризму змушені були вдаватись до її інформаційного забезпечення. Однак, переконаний фахівець, таке усвідомлення сформувалось у практиці державної політики США ще під час війни у В'єтнамі. Адже, як зазначав військовий Ф. Девідсон, «війну в Індокитаї можна виграти на території Сполучених Штатів» [17].

Оскільки інформаційно-психологічний вимір ведення конфліктів розглядається на цьому етапі як найбільш привабливий, зрозуміло, що кожна з держав послідовно відстоює свою позицію в питаннях інформаційної безпеки, яка найбільше відповідає її національним інтересам. З огляду на це, розробка міжнародно-правового механізму протидії неправомірному застосуванню інформаційно-психологічної сили відбувається повільно й непросто.

На переконання А. Манойла, відсутність у міжнародному праві механізмів, які обмежують застосування технологій психологічної війни, висуває на перший план пошук нових ефективних способів, методів і технологій, які б володіли стабілізуючим впливом на конфлікт, що знаходиться на стадії інформаційно-психологічної війни [18, с. 596].

Ідея так званого «морального роззброєння» вперше озвучена Польщезою в Лізі Націй у 1931 р. й уперше запропонована в ООН у 1947 р. Радянським Союзом. На переконання Б. Мерті, ідея не була реалізована на практиці переважно тому, що в період «холодної війни» ліберальні демократії не підтримували проекти резолюцій, спрямовані проти «пропаганди війни» та «ідеологічної агресії», зазначаючи, що дорога до миру лежить не через пригноблення свободи слова, а через викриття підбурювачів війни [19, р. 233–234].

Як зазначає О. Єрмішина, сфера міжнародних інформаційних відносин досить специфічна, порушення міжнародних зобов'язань тут не мають достатньо вираженого та наглядного характеру, як в інших галузях міжнародного права [20, с. 37], що, звісно, впливає на встановлення юридичних підстав міжнародно-правової відповідальності за акти неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили. Тим не менше, чинні міжнародно-правові зобов'язання держав, що містяться в резолюціях і договорах, становлять основу юридичних підстав відповідальності за неправомірне застосування інформаційно-психологічної сили.

У положеннях першого регіонального договору в галузі інформаційної діяльності, а саме Південноамериканської угоди про радіозв'язок 1935 р., втілена ідея про те, що вся інформаційна діяльність повинна здійснюватись згідно з принципами міжнародного права [21, с. 48]. Проте першим універсальним

міжнародно-правовим актом, який визначив основні зобов'язання держав у галузі інформаційної діяльності, а також закріпив принцип відповідальності за таку діяльність, стала Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р. З її прийняттям фактично розпочато встановлення режиму міжнародно-правової відповідальності за інформаційну діяльність, зокрема поширення інформації, та визначено умови відповідальності держав за інформаційну діяльність у міжнародних відносинах.

Так, згідно з положеннями Конвенції, сторони зобов'язались заборонити і припинити на своїх територіях передачу будь-яких програм, що спрямовані на підбурення населення до дій, несумісних із внутрішнім порядком і безпекою будь-якої території будь-якої зі сторін (ст. 1). Також окремо визначено зобов'язання держав-учасниць щодо змісту інформації, зокрема повідомлень, «неправильність» яких могла порушити «міжнародне взаєморозуміння». Радіопередачі з такими повідомленнями мали бути виправлені найбільш дієвим способом (ст. 3) [22].

Урегулювання на міжнародно-правовому рівні питань вільного поширення інформації в радянській доктрині міжнародного права розглядалось як викликане «безпосереднім, органічним зв'язком з основною проблемою сучасності – завданням підтримання миру й забезпечення безпеки народів». Ця теза втілена в ініційованих СРСР Резолюції 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, що повинні бути застосовані проти пропаганди й підбурювачів нової війни» від 3 листопада 1947 р. та Резолюції 127 (II) «Неправдива або перекошена інформація» від 15 листопада 1947 р., які деякою мірою можуть бути використані як юридичні підстави міжнародної відповідальності за акти неправомірного використання інформаційно-психологічної сили. У першій із них Генасамблея засудила всі форми пропаганди, які призначені для провокації або підбурювання до будь-якої загрози миру, порушення миру або акту агресії [23]. У другій резолюції Генеральна Асамблея порекомендувала урядам держав-членів ООН розробити й запровадити такі заходи, які давали б змогу на національному рівні протистояти поширенню неправдивої та перекошеної інформації, що здатна завдати шкоду дружнім відносинам між державами [24].

У Конвенції ООН про міжнародне право спростування, прийнятій Резолюцією 630 (VII) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1952 р., зокрема, вказується серед цілей її прийняття бажання «боротися з будь-якою пропагандою, яка має на меті або може викликати загрозу миру, порушення миру або акт агресії чи сприяє їм», а також відзначається «небезпека для підтримки дружніх відносин між народами і для збереження миру, яка викликається опублікуванням неправдивих відомостей», і необхідність «ужити заходів, спрямованих на боротьбу проти поширення неправдивих або перекошених відомостей, які можуть завдати шкоди дружнім взаєминам між державами» [25].

Окрім того, ст. 20 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права 1966 р. накладає на держави зобов'язання заборонити законом будь-яку пропаганду війни (ч. 1), а також будь-які виступи на підтримку національної, расової або релігійної ненависті, що являють собою підбурювання до дискримінації, ворожечі або насильства (ч. 2) [26]. Як помітно, ст. 20 Міжнародного пакту містить позитивне зобов'язання *erga omnes*, яке держава повинна виконувати стосовно всього міжнародного співтовариства без будь-яких винятків.

У Загальному коментарі № 11, ухваленому Комітетом ООН з прав людини в 1983 р., наголошено, що заборона, яка міститься в ч. 1 ст. 20 Пакту, «поширюється на всі форми пропаганди, що спричинюють акт агресії або порушення миру всупереч Статуту ООН» [27]. По-перше, як уже було встановлено, неправомірне застосування інформаційно-психологічної сили однозначно суперечить Статуту ООН, зокрема за такого застосування порушується принцип невтручання, закріплений у ч. 7 ст. 2. По-друге, незважаючи на те що рішення про існування загрози або порушення миру Рада Безпеки ООН приймає на свій розсуд, деякі акти інформаційно-психологічного протидіювання за своїм змістом цілком здатні мати такий характер.

Як зазначає Л. Скалова, практика радіо- й телевізійного мовлення на територію держави без її згоди з суден і установок, що знаходяться у відкритому морі, викликала необхідність розробки міжнародно-правових заходів у боротьбі з таким мовленням, що використовується як в ідеологічних, так і в комерційних цілях [28, с. 51]. Одним із таких заходів було прийняття Конвенції ООН з морського права 1982 р., положеннями якої визначено загальні умови, відповідно до яких «усі держави співпрацюють у припиненні несанкціонованого мовлення з відкритого моря (ч. 1 ст. 109)» [29].

«Несанкціоноване мовлення», за положеннями Конвенції 1982 р., означає «передачу, в порушення міжнародних правил, звукових, радіо та телевізійних програм із судна або установки у відкритому морі, призначених для приймання населенням, за винятком передач сигналів лиха» (ч. 2 ст. 109) [29]. Убачається, що поняття «порушення міжнародних правил», крім іншого, має на увазі також порушення принципів і норм міжнародного права.

Висновки. Проведений аналіз особливостей юридичних підстав міжнародно-правової відповідальності держав за акти неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили дає змогу зробити такі висновки. По-перше, з'ясовано, що й доктрина міжнародного права, і практика міжнародних відносин, зокрема, у політичній сфері підпорядковані ідеї необхідності розробки та імплементації міжнародно-правового бар'єру неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили.

По-друге, аналіз чинних міжнародно-правових актів, норми яких можуть бути використані як юридичні підстави відповідальності за неправомірне застосування інформаційно-психологічної сили, показав, що вони пе-

реважно втілюються в міжнародно-договірній формі (конвенції), а також у формі резолюцій, декларацій. А обов'язкові рішення міжнародних (міжурядових) організацій, односторонні акти держав можуть бути набагато рідше використані як юридичні підстави відповідальності через відсутність існування відповідних зобов'язань у таких формах.

По-третє, незважаючи на існування певного кола міжнародно-правових актів, які регулюють відносини в інформаційно-психологічній сфері, використання їх норм як юридичних підстав відповідальності характеризується низькою ефективністю, що підтверджує практика міжнародних відносин, точніше, її відсутність. Убачається, причиною цьому є застарілий характер самих актів, що не дає змоги повною мірою оперувати ними у випадках неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили, а також відсутність належної правосвідомості в держав, які вдаються до такого застосування, будучи впевненими, що не нестимуть за це міжнародну відповідальність.

По-четверте, такі результати дослідження змушують констатувати наявну необхідність прийняття нового міжнародно-правового документа, який би містив офіційне тлумачення неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили; ознаки актів, що являють собою таке застосування; особливості протидії, а також міжнародно-правової відповідальності за таке застосування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session 2001 (UN Doc. A/56/10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/documents/ga/docs/56/a5610.pdf>.
2. Нестеренко С.С. Щодо питання про кодифікацію права міжнародної відповідальності / С.С. Нестеренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 57. – С. 522–528.
3. Самошенко І.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самошенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит-ра, 1971. – 240 с.
4. Баймуратов М.О. Міжнародне право : [підручник] / М.О. Баймуратов. – 3-є вид. – Х. : Одиссей, 2002. – 672 с.
5. Міжнародне право : [навчальний посібник] / за ред. М.В. Буромського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
6. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : [навчальний посібник] / Н.В. Пронюк. – 2-е вид., змін. та допов. – К. : КНТ, 2010. – 344 с.
7. Хачатуров Р.Л. Вопросы международно-правовой ответственности / Р.Л. Хачатуров // Вектор науки ТГУ. – 2009. – № 1 (4). – С. 69–75.
8. Чехович Т. Передумови та підстави виникнення міжнародно-правової відповідальності / Т. Чехович // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». – 2010. – № 84. – С. 31–35.
9. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения / В.А. Василенко. – К. : Вища школа, 1976. – 267 с.
10. Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення / Ю.О. Горбань // Вісник Національної академії державного управління. – 2015. – № 1. – С. 136–141.
11. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях / А.В. Манойло. – М. : МИФИ, 2003. – 388 с.
12. Thomas G.L. Approaches to Controlling Propaganda and Spillover from Direct Broadcast Satellites / G.L. Thomas // Stanford Journal of International Studies. – 1970. – Vol. 5. – P. 167–199.
13. Paziuk A. Russian Informational Aggression against Ukraine: Classification under International Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.academia.edu/8076992/Russian_Informational_Aggression_against_Ukraine_Classification_under_International_Law.
14. Нашинець-Наумова А. Інформаційна агресія як основний компонент інформаційної війни / А. Нашинець-Наумова // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 6. – С. 66–69.
15. General Assembly Resolution A/RES/36/103 (1981) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r103.htm>.
16. Лизанчук В.В. Антиукраїнська інформаційна агресія в телерадіопросторі Росії та України / В.В. Лизанчук // Наукові записки Інституту журналістики. – 2014. – Том 56. – С. 13–21.
17. Жовтенко Т. Информационная война: современное измерение / Т. Жовтенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://112.ua/statji/informacionnaya-voyna-sovremennoe-izmerenie-52999.html>.
18. Манойло А.В. Проблемы и перспективы исследования информационно-психологических технологий разрешения международных конфликтов / А.В. Манойло // Право и политика. – 2008. – № 3. – С. 592–598.
19. Murty B.S. The International Law of Propaganda: The Ideological Instrument and World Public Order / B.S. Murty. – Dordrecht : Kluwer, 1989. – 310 p.
20. Ермишина Е.В. Международный обмен информацией: правовые аспекты / Е.В. Ермишина. – М. : Международные отношения, 1988. – 144 с.
21. Колосов Ю.М. Массовая информация и международное право / Ю.М. Колосов. – М. : Статут, 2014. – 160 с.
22. International Convention concerning the Use of Broadcasting in the Cause of Peace (1936) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldlii.org/int/other/treaties/LNTSer/1938/80.html>.
23. General Assembly Resolution A/RES/2/110 (1947) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un-documents.net/a2r110.htm>.
24. General Assembly Resolution A/RES/2/127 (1947) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/34/IMG/NR003834.pdf?OpenElement>.
25. General Assembly Resolution A/RES/7/630 (1952) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/079/73/IMG/NR007973.pdf?OpenElement>.
26. International Covenant on Civil and Political Rights (1966) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.
27. Human Rights Committee – General Comment 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hrlibrary.umn.edu/gencomm/hrcom11.htm>.
28. Курс международного права : в 7 т. / [В.С. Верешетин, С.В. Виноградов, Г.М. Даниленко и др.]. – М. : Наука, 1992. – Т. 5 : Отрасли международного права. – 1992. – 336 с.
29. United Nations Convention on the Law of the Sea (1982) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.